

Holka László

Statisztika és szovjethatalom: a virágzás kora (1917–1927) X.

Statistics and the Soviet empire:
the era of prosperity (1917–1927) X.

HOLKA LÁSZLÓ, a Központi Statisztikai Hivatal ny. vezető-főtanácsosa
E-mail: whokol@gmail.com

A fejlett országokhoz hasonlóan az iszákosság kérdése a XIX. század utolsó harmadától keltett egyre nagyobb érdeklődést Oroszországban. Az agrárországban a közgazdászok és a statisztikusok azon fáradoztak, hogy tisztázzák az alkoholfogyasztás és a népjólétet meghatározó terméseredmények közötti kapcsolatokat, a falusi és a városi népesség ital fogyasztási szokásai közötti összefüggéseket. Tevékenységük nyomán az alkoholfogyasztás vizsgálata a korrelációs együtthatók alkalmazásának oroszországi nyitányát hozta magával. Az árusításból az első világháború miatt hivatalosan egy évtizedre kivont vodkát¹ a szovjethatalom idején is feketefőzéssel állították elő, ami gátolta a szeszes italok fogyasztásának a statisztikai megfigyelését. Értesülésekhez az italozás mértékéről csak közvetett forrásokból lehetett jutni: a tényfeltárás nehézségeit az időszak végén a CSZU (Centralnyoje sztatiszticeszkoje upravljenyije – Központi Statisztikai Igazgatóság, a továbbiakban szovjet KSH [Központi Statisztikai Hivatal]) egyedülálló adatfelvételi megoldással próbálta áthidalni.

¹ A gabonapárlat orosz neve, a szó feltehetőleg az égetett szeszeket jelölő aqua vitae (az élet vize) lengyel fordításából származik. A vodka készülhet egyéb alapanyagból, például burgonyából is. Szesztartalmát a *J. G. Tralles* (1763–1822) által alkalmazott alkoholmérő fokai szerint adják meg, melynek értékeit „Meggondolások a szesz és a víz egyesítéséről” című 1865-ös doktori disszertációjában *D. I. Mengyelejev* (1834–1907) igazította ki. A vodka szabadalmaztatott orosz elnevezése 1936-ból ered; a cári időkben „orosz keserüként” ismerték (ízesítése: angelikagyökér, homoki és közönséges gyömbér, szegfűszeg, feketebors, paprika), míg egyéb (másféleképpen dúsított) változatai „angol keserüként” keltek el. A vodka szabványát 1927-ben dolgozták ki, és 1932-től érvényesítették, egészen addig az üvegek címkéin – amelyeken a készítmény és a göngyöleg (az üveg) ára külön-külön szerepelt – a VSzNH (Viszsj szovjetnarodnogo hozjajsztva – Legfelsőbb Népgazdasági Tanács) és a Centroszpirt (Állami Szeszmonopólium Központi Igazgatósága) logója mellett (alighanem az illiterátusok kedvéért nagybetűkkel írva) „gabonaszesz” felirat volt olvasható.

Vodka a statisztika célkeresztjében

„Asztali” a szeszes italok fogyasztása, amennyiben „egészségügyi” célból, „étvágygerjesztés” végett történik (ez a mód a társadalom felsőbb rétegeire jellemző); „szertartási” az italozás, ha bevett szokásokhoz tartozik, s az ilyesmit a parasztság gyakorolja; végül az ivás lehet „bódító”, tehát szolgálhat a gondok és nehézségek feledtetésére, miként az a munkásság körében dívik – ilyen osztályozást javasolt bevezetni az alkoholfogyasztás válfajaira egy pályakezdő orosz statisztikus, *Sz. A. Pervusin* (1888–1966) a XX. század első évtizedének végén (*Mjaszojedov* [2014]).

A szeszfogyasztáshoz társított iszákosság a XIX. század utolsó harmadától került az orosz közvélekedés érdeklődésének homlokterébe, miután 1861-ben a szesz adóberleti rendszerben történő forgalmazását jövedékszedéssel váltották fel, majd 1895-től több lépésben bevezették a vodkamonopóliumot „...a cárt kínozza és zavarja, hogy a nép erősen iszik” – írta memoárjaiban az intézkedésről a korabeli pénzügyminiszter, *Sz. Ju. Vitte* (1849–1915) (*Vitte* [1923] 345. old.). A sört és a bort jövedéki adózás alatt meghagyó szisztéma bevezetésekor a birodalomban 148 296 „hivatalos” italmérés működött szemben az összes oktatási intézmény 50 ezres számával, azaz 791 lakosra egy italmérés jutott (*Jacsmenyev* [2010]). Jelentős szerepe volt a vodka árusításából származó bevételeknek a birodalom költségvetésében: a XIX. és a XX. század fordulóján annak egyharmadát, 1913-ban 26,4 százalékát adták (*Dejcsman* [1929] 143. old.) A túlzottnak minősített italfogyasztást, az iszákosságot előbb orvosi-közegészségügyi ügyként, majd társadalmi problémaként kezelték. Külföldi példák nyomán szélsőséges megnyilvánulása – vagyis az iszákosság – elleni fellépés több tucat józansági társaság létrejöttéhez vezetett. Közmegegyezés azonban sem a „józan életmód”, sem az „iszákosság” fogalmában nem született. Az orvosok a mértéktelen italozást a lelki betegségek, az öngyilkosságok vagy a halandóság felől közelítették meg, az egyháziak a szesztől való tartózkodásra nevelést helyezték előtérbe, a jogászok és a többi értelmiségi pedig társadalmi ügyként szemlélte. Sorra születtek az alkoholfogyasztást taglaló társadalmi és történeti áttekintések, a kérdés megvitatására országos tanácskozásokat rendeztek. Közülük kiemelkedik a Népegészségügy Őrködésének Orosz Társasága (Ruszszojke obscsesztvo ohranyenyija narodnogo zdravija) mellett működő iszákosság elleni küzdelemmel foglalkozó bizottság 1909 és 1910 fordulóján tartott nagyszabású konferenciája, amelyet egy sor minisztérium és egyetem bevonásával szerveztek meg. Az eseményen három szekcióban összesen száz referátum hangzott el.

Erre az alkalomra jelent meg az alkoholfogyasztási módok osztályozását idővel indítványozó egyetemista, Pervusin statisztikai elemzése „A termés és a kapcsolódó gazdasági tényezők hatása az alkoholfogyasztásra Oroszországban” címmel (*Pervusin* [1909]). A szárnyait bontogató fiatalember megbízható támogatóval ren-

delkezett, aki vizsgálódásához ellátta a szükséges adatokkal. Pártfogója nem kisebb személyiség volt, mint *N. A. Kablukov* (1849–1919), aki jogi végzettségének megszerzését követően *A. I. Csuprov* (1842–1908) segítségével került a Moszkvai Cári Egyetem Politikai Gazdaságtani és Statisztikai Tanszékére; Kablukov disszertációját az agráriumban dolgozó munkaerőről írta. 1877-től a Moszkvai Statisztikai Igazgatóság vezetőjeként dolgozott (1879 és 1881 közötti londoni tanulmányútja során *K. Marxszal*, *F. Engelsszel* és *A. Bebellel* is találkozott). Tudományos és oktatói tevékenysége mellett a szövetkezeti eszme népszerűsítőjeként tűnt ki, 1917-ben részt vett az Ideiglenes Kormány Földbizottságának munkájában, 1917 októbere után megválasztották az Oroszországi Statisztikai Kongresszusok Intézőbizottságának elnökévé, 1919-ben pedig a szovjet KSH Statisztikai Tanácsának elnökévé. Ő bocsátotta tehát Pervusin rendelkezésére az Oroszország középső vidékeire vonatkozó, két évtizedet átívelő adatokat.

A pártfogolt, Pervusin tanulmányai végeztével, a forradalmak után előbb a KSH indexekkel és árakkal foglalkozó alosztályát vezette (ekkor *A. V. Csajanov*val állt vitában a költségvetési felvételek módszertana ügyében), majd 1922 és 1930 között a Goszplan (Állami Tervbizottság) Konjunktúraosztályának helyettes vezetőjeként dolgozott (az 1920-as évek derekán *N. D. Kondratyjev*vel folytatott polémiát a konjunktúra és a hosszú hullámok kérdéseiben). A „Paraszti Munkapárt”² elleni 1931-es koncepciós per után öt évig tartó kazahsztáni száműzetésbe került, ahol geológusnak képezte át magát, s az ásványtan szakértőjeként a színesfémek és az arany kitermelésének egyetemi oktatója lett, mi több, arannyal kapcsolatos témákban élete utolsó éveiben *A. N. Koszigin* (1904–1980) miniszterelnök tanácsadójaként szolgált. Az alkoholfogyasztást több ifjúkori művében vizsgálta, az egyik a tömeges alkoholizmus elméletét vázolta fel (*Pervusin* [1911]).

Pervusin bemutatkozó írásában a lakosság gazdasági helyzete és a szeszfogyasztás szintje közötti kapcsolatot elemezte, vitatva a kor közkeletű vélekedését, miszerint a fokozott mértékű alkoholfogyasztás a szegénység, a nyomor és az ellátatlanság következménye. Ő kétségtelennek tartotta a gazdasági jólét és az élelmiszerek növekvő fogyasztása közötti kapcsolatot, amelynek vizsgálatára a birodalom kormányzásait gazdasági szempontból hasonló adottságú csoportokra bontotta. Írása felkelte egy elméleti közgazdász, *V. K. Dmitrijev* (1868–1913) érdeklődését is. Dmitrijev 1911 előtt számos tanulmányon kívül csupán egy könyvet írt, de abban

² Az OGPU (Objedinyonnoje goszudarsztvennoje politicseszkoje upravlenije – Egyesített Állami Politikai Igazgatóság), azaz a politikai rendőrség adott nevet annak a csoportosulásnak (Trudovaja kresztyjanszkaja partyija – Paraszti Munkapárt), amelyet az 1932-es koholt vádirat szerint *N. D. Kondratyjev* vezetett, „Központi Bizottságában” helyet foglalt többek között Csajanov és *L. N. Litosenko* is. A vád szerint a kollektivizálást ellenző ellenforradalmi szervezkedés 1925/1926 folyamán egybefonta a szovjetellenes közgazdászokat, agrárszakembereket, tanítókat, statisztikusokat a rendszer megdöntésére; az „üggyel” kapcsolatosan 1930-tól összesen 1 300 főt tartóztattak le, 1934-re azonban valamennyien szabadlábra kerültek (Litosenko, a KSH egykori munkatársa a táborban meghalt) – sokan közülük azután az 1937/1938-as terror áldozatai lettek.

nem kevesebbre vállalkozott, minthogy „organikus szintézisbe” foglalja a marxi munkaérték-elméletet és a marginális felfogást valló közgazdászok határhaszon-elméletét. Kiindulópontként, kitekintve *A. A. Cournot* versenyelméletére, lineáris egyenletekké rendezte *D. Ricardo* tételeit (s ezzel megteremtette az ágazatközi kapcsolatok mérlegének előképét); művével az orosz politikai gazdaságtan matematikai iskolájának első képviselőjévé lépett elő. Közgazdasági nézeteinek „felfedezése” az 1960-as évekre esett, amikor az ágazati kapcsolatok mérlegét felújító, a tervezés matematikai módszerein dolgozó *V. Sz. Nyemcsinov*³ (1894–1964) akadémikus hivatkozott a műveire, s módszerében felfedezték a Nobel-díjas *V. V. Leontyjevével*⁴ (1905–1999) való rokonságot.

Második – egyben utolsó – könyvének (*Dmitrijev* [1911]) első változata folyóiratban jelent meg 1908-ban, „Kritikai vizsgálódások az alkohol fogyasztásáról Oroszországban” címmel (*Dmitrijev* [1908]). A fél évszázadot átívelő, adóhatósági, valamint kincstári jelentésekre és zemsztvói (járási önkormányzati) statisztikákra támaszkodó munka több síkon elemzi, hogy miként hatnak az alkohol fogyasztására az ipari válságok, a rossz termésű esztendő, és mindezt beágyazza Oroszország 1860-as éveket követő négy évtizedes társadalmi-gazdasági fejlődésének menetébe. *Dmitrijev* két fő feladatot tűzött ki maga elé. Egyrészt cáfolni kívánta azt a korabeli közkeletű feltevést, miszerint a vodka fogyasztását a kereslet és a kínálat leegyszerűsített összefüggései határoznák meg: tehát, hogy a bő termés általában is serkentőleg hatna a vodka országos fogyasztására. A vásárlóerő a nemzeti jövedelem függvénye, ami Oroszországban az aratási eredményeken múlik; eközben a vodka ára a rá kivetett adó mértékében ingadozik. *Dmitrijev* négy évtized adatai alapján levezeti, hogy a fogyasztásban észlelhető hullámzások a két tényező egyikének ingadozásaitól sem függenek: a szeszfogyasztás csökkenhet jó termésű esztendőben, és ellenkezőleg, nőhet kedvezőtlen betakarítások éveiben is, s a fogyasztással való közvetlen kapcsolat hiányát mutatták a szesz adózásában bekövetkezett változások is.

Második feladatát abban látta, hogy kimutassa: mivel a szeszes italok egy főre jutó fogyasztásában a „meghatározó mozzanatot” nem a lakosság vásárlóereje és az alkohol árának viszonyában (általánosabban nem a nemzeti jövedelem abszolút nagyságában) kell keresni, a fogyasztás változásaira magyarázatot a népesség átlagos kiadásainak szerkezete, ezen belül pedig a szeszes italokra fordított kiadások százalékos arányának alakulása nyújthat. Az okok tehát a fogyasztási szokásokban rejlenek. A parasztok körében az alkohol élvezete eredetileg jeles napokhoz, kiemelt eseményekhez volt köthető (alkalmi italozás), ám az áruterelés megindulása a földművesek differenciálódásához vezetett: a tehetősebbek nagyobb összegeket kezdtek fordítani személyes szükségleteikre (így az alkoholra is), mint a természetes

³ Nyemcsinovról lásd *Holka* [2018] 1181. old.

⁴ Leontyjevről lásd *Holka* [2015b] 989–990. old.

gazdálkodást folytatók. Az iparosodás nyomán a városba áramló paraszti tömegek új közegben találták magukat, ahol terjedt a (rendszeres) italozás, mivel segített megtörni az iparosodással együtt járó egyhangúságot; a vodka megszűnt ritka termék lenni, és mindennapos fogyasztási (esetenként még a kenyéرنél is nélkülözhetetlenebb) cikké vált. A városi munkások költségvetései arra utaltak, hogy kiadásaik jóval rugalmasabban alakultak, mint a falun élő lakosságé, így Dmitrijev adatai szerint az előbbiek alkoholra fordított kiadásai háromszorosan-négyszeresen meghaladták az utóbbiakét. Igaz, ennek igazolására a Voronyezsi Kormányzóság *F. A. Scserbina*⁵ (1849–1936) által feltárt paraszti költségvetései csak közvetett módon, a szerző saját számításain alapuló becslésekkel voltak alkalmasak, lévén, hogy nem tartalmaztak kifejezetten szeszre fordított kiadásokat. *Dmitrijev* munkája ([1911] 31. old.) a felvételi módok következtében lehetséges eltérések nagyságrendjét azzal érzékelteti, hogy míg a vodka fogyasztásának Scserbina „tömeges” költségvetéseiből leszűrhető átlaga 0,19 veder⁶ volt, addig két (egy voronyezsi és egy moszkvai) parasztgazdaság 1900/1901-es háztartási naplója alapján 0,64 veder.

A forrásokat nagy műgonddal ütköztető munka végkövetkeztetése: „Országunkban a szesz fogyasztásának színvonalát meghatározó mozzanat nem a »Termés Uraság«, hanem, ha már képletesen beszélünk, a »Tőke Uraság«: a tőke minden diadala, hatalmának minden kiterjesztése a »föld hatalma« alól az önként vagy kényszer hatására kikerült paraszti tömegekre menten tükröződik az egy főre jutó szeszfogyasztás szintjének növekedésében, bármiképpen is alakuljanak az egyéb körülmények – közöttük a terméseredmények is; s ellenkezőleg, minden megtorpanás a kapitalizmus előrenyomulásában vagy akár csak ideiglenes meghátrálása válságok hatására elvezet az alkoholfogyasztás pangásához, de legalábbis átlagos mértékének csökkenéséhez.”⁷ (*Dmitrijev* [1911] 27. old.).

A nagybeteg Dmitrijev élete utolsó folyóiratcikkében a statisztikáról orosz nyelven megjelent munkákat tekintette át, szemlét készítve összesen 25 kiadványról. E munkájában – amellet, hogy lándzsát tör a matematikai módszerek statisztikai használata mellett – megemlíti azt is, hogy az alkohol témáját tartja „a szociológia egyik legnehezebb feladatának” (*Dmitrijev* [1909] 21. old.). Dmitrijev „kritikai vizsgálódásainak” A. I. Csuprov fia, a kor meghatározó statisztikusa, *A. A. Csuprov*⁸ (1874–1926) szentelt recenziót. Mi több, egyetemi szemináriumán témaként tűzte ki az alkoholfogyasztás alakulásának vizsgálatát. Így látott napvilágot jókora késéssel, 1916-ban az egyik hallgatója, *M. N. Vinogradova* tollából „A vodka fogyasztása és a

⁵ Scserbináról lásd *Holka* [2015a] 847. old.

⁶ Az orosz veder űrmérték az 1902-es metrikus hitelesítésnek megfelelően 12,299 literrel volt egyenlő.

⁷ Ezzel rokon folyamatokra emlékeztet a bő fél évszázaddal későbbi magyarországi megállapítás: „Az alkoholisták száma elég erős korrelációt mutat a nem mezőgazdasági népesség arányával.” (*Andorka–Buda* [1972] 1257. old.).

⁸ Csuprovról lásd *Holka* [2016b] 540–552. old.

termékek Oroszországban” című munka, amely a korrelációs együtthatók alkalmazásának oroszországi nyitányát jelentette.

Szorosra fűződő kapcsolat a korrelációval

Vinogradova [1916] kötetéhez írt bevezetőjében A. A. Csuprov a munka kettős jelentőségét emelte ki, éspedig, hogy felfedi a terméseredmények alakulásának gazdasági hatását, valamint, hogy egy új módszert alkalmaz: korrelációs együtthatókat számol. Ismeretes, hogy a korrelációs együtthatók alkalmazása a századfordulóra *K. Pearson* (1857–1936) és tanítványa, *G. U. Yule* (1871–1951) tudományos „vetélkedésének” köszönhetően kristályosodott ki; Yule az eljárást egyre több területre alkalmazta, és eltérő megközelítése miatt vitázott, majd szakított mesterével (*Aldrich* [2011]). A módszer elterjedését a brit *R. H. Hooker* (1867–1944) munkássága segítette, aki azt 1907-ben az időjárás és a terméseredmények összefüggéseinek tisztázására „vetette be”.

Csuprov bevezetője az új eljárás létjogosultságának igazolása. A matematikai módszerektől berzenkedőkkel szemben azzal érvel, hogy a jelenségek közötti kapcsolatok észlelése és értelmezése során nem szabad beérni a józan ész ítéletével, a kapcsolatok szorosságának kimutatása a korreláció kiszámításával igazolhatja vagy cáfolhatja az elemi módon belátható összefüggéseket. Véleménye szerint a jelenségek közötti összefüggések elemi módon is beláthatók, de a tömegjelenségeket megfigyelő statisztikus nem állíthatja, mint a természettudós, hogy a feltárt összefüggés következtében valamely jelenségből mindig és mindenhol következik egy másik jelenség. A bevezető végkicsengése: „Mi sem helytelenebb, mint szembeállítani a töprengő »nem matematikai statisztikus« és a képleteibe merült, a vizsgált jelenségekről megfelelő »matematikus« munkáját.” (*Vinogradova* [1916] IX. old.).

Írásában *Vinogradova* [1916] a terméseredmények és a szeszfogyasztás kapcsolataira vonatkozó publikációk rövid áttekintéséből azt szűri le, hogy *Dmitrijev* kötetének [2011] megjelenése előtt a vodka fogyasztását általában a jóléttel hozták összefüggésbe; *Dmitrijev*nél pedig túlzottnak tartja a pszichikai tényezők hatásának hangsúlyozását. Legfőbb érdemi ellenvetése a jeles közgazdással (és *Pervusinnal*) szemben, hogy ők a terméseredmények hatását a vodka fogyasztására naptári, nem pedig mezőgazdasági évek szerint vizsgálták (igaz, ügyeltek rá, hogy két egymást követő esztendő adatait vessék egybe). *Vinogradova* arra vállalkozott tehát, hogy a fogyasztást befolyásoló tényezők közötti kapcsolatok szorosságát a korrelációs együtthatókkal vegye szemügyre, a következő változókat állítva csatasorba: (kormányzóságoként, az aratás három hónapjának mindegyikére) egyes meghatározó növények

(gabona, burgonya, len stb.) terméseredményei, a mezőgazdasági napszám és a vodkafogyasztás. Kiindulópontja a vodka kincstári értékesítése mellett az az alapján számított, egy főre jutó fogyasztás volt. A szerző megjegyzi (*Vinogradova* [1916] 34–35. old.): a bruttó fogyasztás és a termés kapcsolata ugyan feltárható grafikus módon (amit két kormányzóság 1898 és 1909 közötti két-két adatsorára precízen megrajzolt diagramokkal szemléltet is), ám bonyolultabb esetekben pusztán grafikai megjelenítéssel, a korreláció kiszámítása nélkül képtelenség meggyőző választ adni a kapcsolatok erősségére. Kettős korrelációval kívánja tehát kimutatni két egymást követő év hatását egy-egy hónap fogyasztására.

A dolgozat a korreláció *Hooker* által javasolt [1905] válfaját alkalmazza. A megoldás a korrelációs együtthatót nem a termés és a fogyasztás egyes éveiben megfigyelt mennyiségeire számítja, hanem értékeik egymást követő különbségeire. Az r számítása így módosul, nem a szórásból indul ki, hanem, a lakosság számának hosszú távú hatását kiszűrendő, a sorozatok első elemeiből. A szerző két egymást követő esztendő hatásainak tisztázására ezen kívül parciális és kettős korrelációs együtthatókat is számol. Lépésenként haladva, 19 kormányzóság esetében szoros korrelációt talál az 1898 utáni időszakban az egyes október 1-jével kezdődő mezőgazdasági évek terméseredményei és a rájuk következő évek havonkénti alkoholfogyasztása között. Megállapítja, hogy a júliusi és az augusztusi fogyasztás még az előző mezőgazdasági év eredményeihez kötődik, szeptember és október ellentmondásos képet mutat, így a friss aratás hatása csak novembertől igazolható.

A korreláció korai oroszországi útja nem ért ezzel véget. *Vinogradova* előljáróban köszönetet mondott diáktársának, *N. Sz. Csetverikovnak*⁹ a diagramok gondos elkészítéséért, aki még egyetemi éve alatt *O. N. Anderszonnal*¹⁰ és *Je. Je. Szluckijjal*¹¹ közösen lefordította *Yule* [1911] „Bevezetés a statisztika elméletébe” című munkáját. A fogalmi rendszer átültetését is megkívánó munka kiadását azonban a háború megakadályozta. (*Szluckij* [1912] Kijevben jelentetett meg könyvet a korreláció elméletéről.)

Minthogy azonban *Yule* könyvének több mint egynegyede a korrelációs számításba vezet be, nem csoda, hogy *Csetverikov* az 1920-as évek folyamán a módszer alkalmazhatóságát többféleképpen is vizsgálta. Az alkoholfogyasztást mellőzve, először a terméseredmények hosszú távú alakulásával foglalkozott. Egy munkacsoport élén tanulmányt készített „A termések ingadozásai mint Oroszország mezőgazdaságának megállapodottságát befolyásoló tényezők” címmel (*Csetverikov* [1923]). Az elemzés az 1883 és 1914 közötti időszak aratási eredményeinek adatállományát osztotta általános és véletlenszerű sorokra. Következő, 1925-ös tanulmánya a „Gabonaárak kap-

⁹ Csetverikovról lásd *Holka* [2016b] 543–544. old.

¹⁰ Anderszonról lásd *Holka* [2016b] 536. old.

¹¹ Szluckijról lásd *Holka* [2015b] 984. old.

csolata a termésekkel” címet viselte (*Csetverikov* [1925]), mely, kizárva az árak és az agrárium terén a mechanikusan meghosszabbított tendenciák érvényesülését, 5-6 éves ciklusokat állapít meg. Mivel szigorú periodicitás nem mutatkozott, megszületett a feltevés: tanácsos szemügyre venni a szomszédos évek eredményeinek alakulását is. Ezzel a módszertan a később autókorreláció néven ismertté vált eljárás felé vette az irányt (amely két, időben eltoltt megfigyelési egység értékei között méri a kapcsolatokat), és az 1920-as években Csetverikov – a következő évtizedben pedig a búzafajtákkal folytatott kísérletek kapcsán Nyemcsinov – lett a korreláció ügyének egyik „otthoni őrzője”.

„Vodka nélkül persze jobb lenne, mert a vodka átok”

Dicstelen események vetettek árnyékot az 1917. októberi bolsevik hatalomátvétel másnapjaira. Szentpéterváron és Moszkvában katonák és civilek tömegei szűnni nem akaró rohamokat intéztek a szeszraktárak ellen, amelyek száma tekintélyes volt, meghaladta a félezret. A fővárosban a szeszablás odáig fajult, hogy az egyébként a készletek megóvására kirendelt fegyveresek 1917. november 23-án ostromot intéztek a Téli Palota italtárolója ellen (az épület maga is a szeszfogyasztás eredménye: a „kocs máltatásra” kivetett kincstári bevételekből építették 1754 és 1761 között). A fosztogatók elpusztították a cári udvar fogyasztására felhalmozott 100 ezer palack italt, közöttük konyakritkaságokat, francia, olasz, spanyol és magyar borok hektoliterjeit. „Lenin sápadt volt, arca idegesen rángott: – Ezek a bitangok... az egész forradalmat szeszbe fojtják! – mondta – Már kiadtuk a rendelkezést, hogy a rablókát a helyszínen végezzék ki. De alig hallgatnak ránk. Tessék, ilyenek az orosz zendülések!” – írt visszaemlékezésében a cselekmények egyik résztvevője arról, hogy miként reagált a szeszraktárak fosztogatására 1917 novemberében Szentpéterváron a forradalom vezető személyisége (*Szolomon* [1995] 24. old.).

Az orosz kifejezéssel szeszpogromokként emlegetett kilengéseknek az alkoholfogyasztás szélsőséges megnyilvánulásaiként nem sok közül volt a polgárháborúhoz. Az első világháború kitörése nyomán az uralkodó 1914 augusztusában „a háborús idők végéig” betiltotta¹² a vodka árusítását, ami országszerte felkorbácsolta az italok utáni sóvárgást. A feltorlódott szesz készletek fosztogatása helyenként már a háború kitörésekor megindult. A rablások tömeges méreteket az 1917. februári forradalom után öltöttek. A cári rendszer összeomlását követő hónapokban a szesz készletek (és a tétlenségre kárhozott szeszgyárak raktárai) egy sor városban áldozatul estek a

¹² Teljes szesztilalmat a kormány következő években fokozódó szigora sem hozott.

szomjazó katonákból és helyi lakosokból összeverődő csőcselék rohamainak, ezért az Ideiglenes Kormány 1917 májusában a szesz tárolóhelyeinek fokozott őrzéséről intézkedett. A bolsevikiek a szeszablókat 1918 elejére megfékeztek, a szeszgyárakat pedig a többi üzemhez hasonlóan állami tulajdonba vették – belőlük (az 1915-ben működő 680-ból) 1919-re csak 72 maradt.¹³ Mivel a szeszgyárak termelése kizárólag ipari célokat szolgált (Kurukin [2007] 93. old.), a lakosság a házi főzés termékeire „fanyalodott”.

Az új hatalom dekrétumokkal próbálta mederbe terelni az alkoholhoz való viszonyt, a forradalmi körülményekre is tekintettel az első öt évben lassan oldódó szigorral. Kezdetben, 1918-ban (a polgárháború és a külföldi intervenció idejére) teljes fogyasztási tilalom volt érvényben különös szigorral (vagyonelkobzással, tíz évig terjedő szabadságvesztéssel) sújtva a házi főzést. Egy évre rá a párt programjában az alkoholizmust (a tuberkulózissal együtt) „társadalmi betegségnek” nyilvánították, a dekrétumok megismételték az előző év intézkedéseit, miközben a részeket egy évig tartó szabadságvesztéssel fenyegették, majd „nemzeti állami tulajdonnak” nyilvánították minden szesz készletet. A villamosítást meghirdető GOELRO- (Goszudarsztvennaja komisszija po elektrifikacii Rosszii – Oroszország Villamosításáért Felelős Állami Bizottság [a villamosítási tervet a bizottság után szintén így hívták]) program a szeszgyárak kapacitásának kihasználását sürgette, és kitérve az égetett szesz hasznára, annak műszaki felhasználását tartotta szükségesnek. A házi főzés visszaszorítása, valamint a szokások megváltoztatása érdekében a sörgyártás élénkítését javasolta. 1921 augusztusában engedélyezték a gyümölcs- és szőlőborok termelését, illetve árusítását, egy évre rá, 1922-ben pedig hivatalosan is szabadon forgalmazhatóvá tették a sört, és az év végén „zöld utat kapott” a konyak is. A következő esztendőben a 20 fokosnál nem erősebb szesz italok forgalmazása lett legális. 1923 nyarán megszületett az új hatalom büntető törvénykönyve, amely beillesztette a gazdasági bűncselekmények közé a megfelelő engedélyek nélküli szeszfőzést, legkevesebb egy év szabadságvesztéssel és részleges vagyonelkobzással szankcionálva az elkövetőket, amit már novemberben három év szabadságvesztésre és teljes vagyonelkobzásra módosítottak.

Azután bekövetkezett a gyökeres alkoholpolitikai fordulat. Jóval a NEP (Novaja ekonomicseszakaja politika – Új gazdaságpolitika) bevezetését követően, 1924 októberében a párt Központi Bizottsága ülésének résztvevői „rádöbentek”, milyen pótolhatatlanok a szeszre kivetett adók a kincstár feltöltésében, s döntöttek a vodkamonopólium újbóli bevezetéséről. A lépést az iparosításra fordítandó költségvetési bevételek szükségességével és az előnytelen külföldi kölcsönöktől való függetlenedés szándékával indokolták. Előjátékként 1924. december 3-ától lehetővé tették a legfel-

¹³ Az utolsó békeévben, 1913-ban a Szovjetunió 1929-es területén működő 1 736 szeszgyár 10 850 ezer hektoliter, 40 fokosnak megfelelő gabonaszeszt állított elő (Dejcsman [1929] 82. old.).

jebb 30 fokos erősségű alkoholos italok forgalmazását. Majd, „elővéve” a cári idők megoldását, merész döntést hoztak: 1925. augusztus 28-án meghirdették a vodkamonopóliumot, amelynek hatálya nem terjedt ki a Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (1922–1936) területére.

A monopólium letéteményese a Centroszpirt nevű szervezet lett, rajta keresztül érvényesült az állam kizárólagos joga. A szeszgyárak államosítása után az üzemeket 1918 és 1920 között rendelték az intézmény elődje alá, amely előbb Centroszpirt, majd 1921-ig Glavszpirt néven a VSzNH vegyipari részlegéhez tartozott (a hadikommunizmus körülményei között a szervezet a szeszt térítésmentesen osztotta el). Később az irányítószerv ismét nevet váltott, 1925-ig Goszszpirtként ismerték. A gyárak termelése alapvetően ipari, gyógyszeripari célokat szolgált, és akadtak, amelyeket lőporgyártásra állították át. A vodkamonopólium újbóli bevezetésével a gyártás és a forgalmazás a cári időkhöz hasonlóan alakult: az alszesz, majd a vodka előállítását a Centroszpirttel kötött szerződés alapján, regisztrációs kötelezettséggel történhetett állami, szövetkezeti vagy magánüzemekben, amelyeknek az alszeszt az államnak kellett eladniuk, az pedig saját, illetve szerződéses szeszfinomítóknál gyártott belőle készterméket. A kizárólagosság a gyártást, tárolást és forgalmazást felügyelő Centroszpirt kül- és belföldi nagykereskedelmi felhatalmazásából származott; mind a kormányzóságoként működő szeszipari trösztök, mind pedig a Centroszpirt gazdasági tevékenységéből származó műveletek nyereségét az állam iparból származó bevételei között könyvelték el, és fenntartották a szeszre kivetett jövedéki adók rendszerét.

A monopólium meghirdetése után egy bő hónappal, 1925. október 5-én megkezdődött az igazi „monopolvodka” árusítása (minden korábbi gabonapárlat csupán „vodkajellegűnek” minősült). Az évtizedes szünetet követő árusítás megkezdése megörvendeztette az italtra „áhító” lakosságot, a szovjet gabonaszeszt legott „rikovka”-ként kezdték emlegetni a gyakorló vodkafogyasztóként is ismert *A. I. Rikovra* (1881–1938), a Népbiztosok Tanácsának 1924 és 1929 közötti elnöke utalva ezáltal; a forgalmazott készítmény eleinte 30 fokos volt, de idővel elérte a 40 fokot. A korábbi szigor fényében az alkohollal szembeni állami engedékenység persze magyarázatot igényelt. Maga Rikov szolgált egyfajta indoklással a tanítók első össz-szövetségi kongresszusán: „A vodka kibocsátásának legfőbb motívuma a szamogon¹⁴ léte.” (*Pravda* [1926]).

Másfél évvel később a kulisszák mögé engedett bepillantást *J. V. Sztálin*, amikor külföldi munkások küldöttsége előtt azt fejtegette: „Vodka nélkül persze jobb lenne, mert a vodka átok. De akkor a tőkés uzsorások szolgálivá lettünk volna, ami még nagyobb átok. Ezért a kisebbik rosszat választottuk. A vodka most 500 millió rubel jövedelmet ad. [...] A vodka monopóliumát ideiglenes intézkedésként vezettük be.” (*Sztálin* [1954] 232–233. old.) Az állami jövedelmek gyarapításá-

¹⁴ a. m. önálló lepárlás.

hoz fűzött remények így valóra váltak: 1927-re a vodkamonopóliumból származott a költségvetés bevételeinek 12 százaléka, biztatóan közelítve a cári idők megfelelő mutatójához, az 1913-ben kimutatott 26,4 százalékhoz (és alapot adva az állam „italos büdzséje” kifejezés újbóli létrejöttére). A Sztálin által említett 500 millió rubel nagysága lemérhető azon, hogy 1926-ban az összes állami beruházás összege 800 millióra rúgott. „Osztályszempontból” sajátos képet mutatott a szeszre kivetett adók társadalmi csoportok szerinti „eredete”: a Népbiztosok Tanácsa által felállított különbizottság 1929. évi beszámolója szerint 1926/27-ben a szesz italok értékesítéséből származó bevételek egyharmada származott a proletariátus, 40 százaléka a közép- és szegényparasztság tagjaitól, a fennmaradó hányadot a gazdagparasztság, a városi burzsoázia és a nem proletár dolgozók adták (*KSzNKSz* [1929] 101. old.). A vodkamonopólium ideiglenes jellegéről pedig többé nem esett szó.

A proletárállam fináncai

„Újabban a temetések vidámabbak a lakodalmaknál” – jegyezte fel 1916-ban a józansági mozgalmak tagjaként az orosz vidéket járó *D. N. Voronov* orvos. A szőlés az alkohol hiányától csüggedt parasztok hangulatát adta vissza, akik rövidesen a házi főzéssel előállított szamogonban találták meg a vodka helyettesítésére alkalmas terméket. Az egyszerűen elkészíthető szeszféleség anyagigénye szerény volt, az igénytelenebb változat hozzávalói „1 veder elkészítéséhez: 30 kg burgonya, 6,8 kg maláta, 0,45 kg élesztő, valamint 9 kg liszt” – jegyezte fel egy szociográfiai jellegű kötet történész szerzője (*Bolsakov*¹⁵ [1925] 388. old.). A burgonya elhagyásával főzött, jobb minőségű, közepes erősségű italhoz már 32 kg liszt szükségeltetett; ez kétszeresen meghaladta azt a mennyiséget, amelyet a szeszgyárak használtak fel a 40 fokos vodka előállításához (*Voronov* [1930] 91. old.).

A hadikommunizmus okozta természetes csere körülményei között a szamogon szerepe eleve felértékelődött, a kötelező beszolgáltatás idején pedig előállítására a gabona kényszerű rejtegetési, átalakítási és tárolási módjává vált. Hallatlan lendületet kapott a házi főzés a NEP 1921. évi bevezetése után: a szeszfogyasztás korlátozásai és a terményadó együttesen felkorbácsolták az előállítás iránti „hajlamot”. A terményadó bevezetése nyomán a feketefőzés produktumainak értékesítése pótlólagos pénzbevételi forrásként szolgált a parasztok számára köztartozásaik rendezéséhez és a megdrágult iparcikkek beszerzéséhez. A szamogon jövedelmezőségét jól érzékeltetik az 1923/24. évi pénzreformot közvetlenül követő időszak adatai: 1 rubelnyi rozslisztból 5-6 liternyi

¹⁵ *A. M. Bolsakov* (1887–1938).

szamogon készült; a 20–40 fokos készítményért literenként 60 kopejkát adtak, a 60 fokosért ennek kétszeresét, míg a 90 fokos másfél rubelért kelt el – Szibéria egyes falvai még az iskolák fenntartását is ilyen bevételekből fedezték (*Seksejev* [2016]).

A fogyasztók a háborús és a forradalmi megrázkódtatások elültével újult kedvvel nyúltak a pohár után. Az iszákosság általános, nehezen leplezhető jelenséggé fejlődött 1922 őszére, amikor két aszályos, éhínséget hozó esztendő után végre a megszkott termést arathatták le. A szeszfogyasztást főként orvosok vizsgálták, kutatásaikban kiemelten az alkohol fiziológiai hatásaira összpontosítottak.

Az italozás társadalmi vonatkozásaira így kezdetben a terjedéséről beszámoló hatósági megfigyelések derítettek fényt. Ezek jelentős hányada a politikai rendőrségtől¹⁶ származott. A jelentések lehangoló képet festettek az új hatalom felségterületének minden szegletéről. Volt példa arra, hogy az adó beszédére a falvakba érkező megbízottak részegségükben még az illeték átvételére is képtelennek bizonyultak (*Pavljucsenkov* [2004] 54. old.), de a szibériai Tyumenyben arra is, hogy egy adófelügyelőt ittassága miatt, eszméletlen állapotban kellett eltávolítani egy értekezletről. A következő év, 1923 januárjára (a büntető törvénykönyv már említett módosítása ellenére) a kedvezőtlen jelenségek úgy elszaporodtak, hogy a politikai rendőrségen már saját dossziójuk volt. Az „ittassági jelentések” szerint a nyugaton fekvő Vityebszktől az európai rész közepén található Ivano-Voznyeszszken és Kalugán át a szibériai végekig „megátalkodottan” főzték a szamogont, és általánossá vált az egyik beszámoló megállapítása: „Az italozás falun erősödik. Egész körzetekben mindenki kisüstit főz. A harc ellenük nem jár pozitív eredménnyel.” (*Pavljucsenkov* [2004] 55. old.). A jelentések szerint az italozás terén különösen kitűnt Szmolenszk, ahol az egyik feljegyzés szerint „A szamogon főzése grandiózus méreteket öltött!” (*Pavljucsenkov* [2004] 56. old.); egy 1923. januári összesítés szerint pedig ivott minden egyes paraszt, és a részegeskedést a kommunisták és a tisztségviselők körében is megfigyelték. Volt, ahol a gabonataralékokból is szeszt állítottak elő. Az aggasztó hírekre Moszkvában kampánysorozatot indítottak az italozás és a szamogon ellen; s vagy ennek hatására, vagy a hatóságok szigorának fokozódása miatt a „tobzódás” a tavaszi munkák megkezdésére elcsitult (*Pavljucsenkov* [2004] 58. old.).

Az alkoholfogyasztás további forrásaként a Centroszpirt adatai szolgáltak. A szesz hivatal kormányzósági meghatalmazottjai 1923 júliusában és augusztusában kérdőíves felmérést végeztek a falusi lakosság körében, amellyel 42 millió embert értek el. Az eredmények több későbbi számítás alapjaként szolgáltak. Elsőként *V. M. Csetirkin* (1892–1958), a gazdasági földrajz szakértője készített 1924-ben ösz-

¹⁶ 1921 végén az Összoroszországi Különleges Bizottság, a Cseka helyét a GPU (Glavnoje polityicseszkoje upravljenyije – Állami Politikai Igazgatóság) vette át, amely tevékenységét 1923 novemberétől az egész Szovjetunió területére kiterjedő szervezetként folytatta OGPU néven (Objedinyonnoje goszudarsztvennoje polityicseszkoje upravlenije – Egyesített Állami Politikai Igazgatóság).

szefoglalót (aki 1923 és 1927 között a Goszplannál a körzetesítések felelőseként dolgozott). Áttekintésének első részében először átszámította a kincstári értékesítések szerint megállapított alkoholfogyasztást a Szovjetunió korabeli (a Távol-Keleti és a Kaukázusontúli Köztársaság nélküli) területére, megállapítva, hogy az 1913-ban fejenként átlagosan évi 0,71 veder 40 fokos szesznek felelt meg. Majd az 5 és a 35 fok között ingadozó szamogont 40 fokos italban fejezte ki, amelyből kalkulációi szerint 0,23 veder vidéki fejenkénti fogyasztás következett. A dolgozat második fele a szamogon főzéséből származó „népgazdasági károk” becslését taglalja, a búza, a liszt és a burgonya ilyen célú felhasználásán kívül ügyelve a tüzelő és a feketefőzésre fordított munkaidő beszámítására is. Csetirkin erőfeszítéseitől függetlenül a Centroszpirt fogyasztásra vonatkozó adatai komoly kételyeket ébresztettek, mivel alapvetően a felügyelők becsléseiből származtak (*Litvak* [1992]).

Viszonylag szűkebb körben, két intézmény végzett a témában kérdőíves megfigyeléseket. A szovjet KSH 1923-ban lebonyolított egy vidéki alkoholfogyasztást vizsgáló felmérést, amelyet a paraszti költségvetések hivatali szakértője, Litosenko irányított. A 300 gazdaság felkeresésével végzett adatgyűjtés során arra jutottak, hogy 11 kormányzóságban az egy lélekre jutó átlagos fogyasztás 0,19 vederrel volt egyenlő; ez a valószínűtlenül alacsony szám azonban megbízhatatlanná tette a vállalkozást.

A városi szeszfogyasztásra támpontokkal szolgáltak azok a 400 munkás- és 150 alkalmazotti családra kiterjedő kérdőíves megfigyelések is, amelyeket a fővárosban a szakszervezetek moszkvai szövetsége végzett az 1924 és 1927 közötti négy esztendőben novemberenként. Ezekből leszűrhető volt egyrészt a szeszfogyasztás folyamatos terjedése: a főváros családjainak 1925-ben még csak 58,9, 1927-ben már 86,8 százaléka adott ki pénzt különféle alkoholtartalmú italokra (a felnőtt férfiak nélkül élő családoknál 1927-ben arányuk mindössze 33,3 százalék volt) (*Mihejev* [1929]). Másrészt kiszámítható lett a fogyasztás meredek mennyiségi emelkedése: az egy család által 1924-ben elfogyasztott (és tiszta szeszre átszámított) összes alkoholos italt 100-nak véve, rá egy évre 300, 1926-ban 444, majd 1927-ben 600 lett az eredmény. Egy-egy családra átlagosan évi 65 liter vodka, 90 liter sör és 3 liter bor fogyasztása jutott, felemészítve kiadásai 13,7 százalékát (*Larin* [1929] 91–92. old.). Ráadásul a szakszervezeti felvétel adatai szerint a munkások költségvetésükből három és félszer akkora összeget fordítottak szesz italokra, mint az irodai alkalmazottak (úgy, hogy megközelítőleg azonos jövedelem állt a két csoport rendelkezésére); a proletárcsaládok körében 75 százalékot, míg az irodai alkalmazottak esetében 40,9 százalékot tett ki azoknak az aránya, akiknek voltak szeszrel kapcsolatos kiadásai (*Larin* [1929] 95. old.). A korabeli lakhatási körülmények és az alkoholfogyasztás közötti kapcsolatra világít rá *Larin* munkája ([1929] 105. old.), mely szerint azok a családok, amelyeknek egy főre jutó lakóterülete meghaladta az 5 négyzetmétert, a 4 négyzetméternél szűkebb lakóterülettel rendelkezők kiadásainak 70,5 százalékát költötték ilyen célra (feltehetőleg a lakással kapcsolatos nagyobb kiadásai következtében).

Az italozás nem került el a pártot sem, derült ki a Központi Bizottság Ellenőrző Bizottságának jelentéséből. A testület 1924-ben vette szemügyre több városban a párt üzemi alapszervezeteiben végzett munkát. A rá következő évben kiadott beszámoló szerint a proletárok soraiból kiemelt káderek körében „...az iszákosság kétszerte erősebb, mint a gép mellett dolgozó munkások között.” (*Jaroslavszkij et al.* [1925] 9. old.).

A feketefőzés méreteinek megítéléséhez közvetett, ám számszerűsített támpontokat nyújtottak a bűnügyi kimutatások, amelyek a rendfenntartó és bűnüldöző funkciókat ellátó, 1918 májusától közhatalmi szervként működő milicija (rendőrség) tevékenykedése nyomán keletkeztek. A testületi belső parancsok 1922-ben mind gyakrabban neveztek elsőrendű, politikai szempontból kiemelt feladatnak a zügőzés elleni fellépést. A volgamenti éhínségre hivatkozva a lakosságot arra biztatták, hogy nyújtsanak tájékoztatást a hatóságnak a gabonafelhasználással járó szamogonkészítést üzőkről. A bűnügyi nyilvántartás szerint a tiltott szeszfőzési esetek száma Szovjet-Oroszország területén 1921-ben 2 403 volt, rá egy évre 5 562 lett, majd 1923-ra ismét megkétszereződött (12 864 esetet jegyeztek fel); 1922-ben az ország 46 kormányzóságában összesen 22 795 vedernyi illegális szeszt foglaltak le, míg a következő évnek csak az első négy hónapjában 51 646 vedernyt (*Bogdanov* [2017] 310. old.). Ezen túl 1923-ban elkoboztak 115 ezer szeszfőző berendezést is, 1924-ben pedig 135 ezret. Mind a lefoglalt szamogon mennyisége, mind az elkobzott berendezések száma tekintetében Szentpétervár állt az élen – úgyis, hogy a helyi rendfenntartók szerint csupán a készletek 10-15 százalékát sikerült „lefűlelni”.

A monopolvodka piacra dobása 1925-ben palackonként 1 rubeles áron visszafogta a zügőzést. A dömpingáron értékesített kincstári „itóka” az iszákosság terjedését eredményezte, ezért már az első hónap után növelték az árát – ennek viszont az lett a következménye, hogy 1926. január-február folyamán megugrott a feketefőzéssel kapcsolatos esetek száma (egyedül a moszkvai kormányzóságban 36 százalékkal). Nyáron tehát ismét leszállították a monopolvodka árát 1,1 rubelre, s ekkor az illetékesek végre a szamogonfogyasztás csökkenésének jeleit vélték észlelni. A döntéshozók győzelmet kiáltottak, a jogalkotó menten módosította is a büntető törvénykönyv megfelelő szakaszát: 1927. január 1-jétől a szamogon készítését szabálysértéssé fokozták le, lényegében legálissá téve a feketefőzést. Az intézkedés egyetlen évig volt érvényben, 1928 januárjától újabb módosítással ismét 100 rubelig terjedő bírsággal vagy egy hónapig terjedő kényszermunkával torolták meg a tevékenységet (mire a rendőrség kormányzóságoként havonta átlagosan 1 174 berendezést és 5 000 veder szamogont foglalt le) (*Litvak* [1992]).

Így vált 1927 a szamogonkészítők egészen kivételes esztendejévé; és ez lett a szovjet KSH falusi alkoholizmusra vonatkozó országos felmérésének tárgyéve is.

Zugfőzés a statisztikai tudósítók szemével

A „*Szovjetszkij sztatyisztyik*” (*Szovjet Statisztikus*) című újságnak ott a helye minden iskolában, minden olvasóházban, könyvtárban, minden vörös sarokban, minden élenjáró parasztnál” – olvasható egy hirdetésben. A szöveges reklámot a szovjet KSH 1929-ben megjelent kiadványának utolsó előtti oldalán helyezték el, amelynek címe: Az alkoholizmus korunk falujában (*CSzU RSzFSzR* [1929]). A figyelemfelkeltés tárgyát, a „*Szovjetszkij sztatyisztyik*” című hetilapot 1927. augusztus 2-án indították útjára 50 ezres példányszámban. Célközönségét a hivatal alsó szintű területi munkatársai alkották. Közöttük is elsősorban a statisztikai tudósítók,¹⁷ akik önálló rovatot kaptak, amely hamarosan már a lap gerincét alkotta. A rovatban a tudósítók a helyi hatóságok (munkás-paraszt felügyelet, tanácsi végrehajtó bizottságok, ügyészségek) magatartásával kapcsolatos kritikai észrevételeiket tették közzé, s ha az érintettek késlekedtek a válasszal, nyilvánosságra hozták kiletüket. Emellett minden hónap végén egy emlékeztetőt is megjelentettek a következő hónapban elvégzendő tennivalókról. A lap utolsó száma 1931 decemberében látott napvilágot, akkor már a Goszplan gondozásában. Alapító szerkesztője *N. A. Cserljuncsakevics* (1876–1938) volt. Személyéről annyi ismeretes, hogy 1923-ban és 1924-ben két-két hónapig volt Ukrajna megbízott belügyi népbiztosa, 1925-ben kiadott könyvében a köztársaság nemzetiségi viszonyait ismertette, 1930-ban már a büntető törvénykönyv reformját előkészítő kötetet szerkesztette, 1938-ban pedig mint a Legfelső Bíróság tagját kivégezték.

A szovjet KSH Társadalomstatistikai Osztályának vezetőjeként ő írta az előszót a falusi szeszfogyasztást feltáró 55 oldalas, 10 oldalnyi táblázatot tartalmazó kiadványhoz, amelynek címében és szövegében is „iszákosság” helyett „alkoholizmus” szerepel. Az összeállítás a statisztikai adatgyűjtés rendhagyó eljárásának köszönhetően született meg. Hiánypótló mű – állítja róla a bevezető, mondván: korábban nem állt rendelkezésre statisztikai munka a falu alkoholfogyasztásáról, amely pedig aláássa a népgazdaságot, gyengíti a munkásosztály erejét, illetve fenyegető veszélyt jelent a szocializmus építésére nézve. Cserljuncsakevics megállapítja: az alkoholizmus méreteinek, formáinak és terjedési okainak tanulmányozása statisztikai megközelítést igényel. Minden vele kapcsolatos korábbi adat csupán töredékes ismereteket közvetít, nem alkalmas az országos helyzet egészének megismerésére. A Centroszpirt számai nem keltenek bizalmat, „hiszen a szeszraktárak vezetőitől származnak” (mindösszesen 156 kimutatás alapján). A parasztgazdaságok költségvetési felvételei pedig – jóllehet 7 300 háztartást foglaltak magukba – nem kellően reprezentatívak,

¹⁷ A statisztikai tudósítók hálózatának kialakítása a terméseredmények becslése végett az Egyesült Államok Mezőgazdasági Minisztériumának 1863-ban felállított statisztikai részlegéhez kötődött, a cári oroszországi változatát érinti *A. Stanziani* „Európai számok, oroszországi statisztika és társadalmi dinamika” című cikkének ismertetése (*Holka* [2017]).

s az alkoholizmus tanulmányozása helyett csak a szeszes italokra költött pénzüsszegeket veszik figyelembe. E nyilvánvaló megállapítás (anélkül, hogy hivatkozás történt volna rá) összecsengett Dmitrijev két évtizeddel korábbi sajnálkozásával, miszerint a parasztgazdaságok költségvetési felvételei teljesen alkalmatlanok akár csak egy körzet átlagos alkoholfogyasztásának megállapítására is: ezt csak akkor lehetne tőlük elvárni, ha teljes körűek lennének, vagy, ha az általános gazdálkodás helyett a gazdaság tagjainak a szeszes italokhoz való viszonya tekintetében lennének tipikusak (Dmitrijev [1909] 27. old.).

„Az alkoholizmus korunk falujában” című kiadvány bevezetője egy példával érzékelteti a meghatározás nehézségeit: az 1925/26-os év költségvetési felvétele alapján a szeszes italokra költött pénzüsszeg 14 rubel 44 kopejka volt, míg az ismertetendő felmérés (a szeszfokok átszámítása után) 31 rubelt és 45 kopejkát mutatott ki. Ennek kapcsán felhossa a kor égető kérdését: a szamogonra fordított nyersanyagok mennyiségére vonatkozó adatok híján az országos gabonamérlegek összeállításakor a kormányzati és a tervezésért felelős szervek becslésekre kénytelenek hagyatkozni. A bevezető azzal az intellemmel bocsátja útjára az összeállítást, hogy adatai nem tartanak igényt abszolút pontosságra, ellenkezőleg, csak tájékoztató jellegűek; az alkohol falusi fogyasztásának tisztázása további munkálatokat igényel – annál is inkább, mivel 1927 az utolsó olyan esztendő, amikor a törvény nem tiltja a saját fogyasztásra készített szesz házi főzését. Az 1928-ban bekövetkezett tiltás kétségkívül a zugfőzés visszaszorulásával jár majd, amit a megismételni kívánt hasonló felmérés bizonyára meg fog erősíteni – bizakodott Cserljuncsakevics.

A vizsgálat ismertetése előrebocsátja, hogy a falusi alkoholizmus a várositól eltérő módszertant igényel: nem fordulhat közvetlenül a fogyasztóhoz, nem is párosítható más cikkek fogyasztásának felméréséhez. Ugyan történt kísérlet a városi népesség szeszfogyasztásának felmérésére is, „...ám sajnálatos módon a begyűjtött anyag minősége és teljessége kevésbé volt sikeres, mint a falvakban” – így hát azt ígérik: a vizsgált nyolc város késedelmesen beérkezett eredményeit később publikálják. (CSzU RSzFSzR [1929] 8. old.)

Vidéken egyéni kérdőívek nem jöhettek szóba egyrészt a falusi lakosság szervezetlensége, másrészt az írástudatlanok nagy száma miatt (akik közül az italozók java része kikerült). Tekintetbe kellett venni a vidéki népesség (83 millió fő) nagy számát és az alkohollal kapcsolatos „kérdőzködéssel” szembeni gyanakvását is. Így esett a választás az önkéntes statisztikai tudósítókra mint a falu megbízható személyeire. A kérdéseket nekik tették fel, mégpedig nem a személyes fogyasztásukról, hanem a településről, ahol éltek.

A megfigyelési egység ennek következtében a település lett, és arra vonatkozott az 1927-es esztendőt vizsgáló kérdőív jelentős része is: érdeklődött a porták számáról, afelől, hogy közülük hányban nem fogyasztottak egyáltalán szeszt, milyen mesz-

sze működött a településtől a legközelebbi italbolt, főztek-e ott kisüstit (ha igen, eladásra vagy sem), azt mennyiért árulták, s mi volt a vodka ára a bögrecsárdákban. A kérdőív véglegesítésekor vita robbant ki akörül, vajon közvetve vagy közvetlenül kérdezzenek-e rá a szamogont főző porták számára. Elővigyázatosságból a következő megfogalmazás kerekedett felül: „A porták mekkora hányadánál főznek szeszt?” A településre vonatkozó kérdések mellett voltak olyanok is, amelyeket a portákra szabtak. Az utóbbiak esetén a tudósítók többek között arra adtak választ, hogy 1927 folyamán egy-egy gazdaság mennyi szeszest italt fogyasztott, mennyi szeszt főzött, és azok a gazdaságok, amelyek csak saját maguk számára főztek, milyen terményeket, mekkora mennyiségben használtak fel e célra – lehetőleg mindezeket tisztázniuk kellett az 1924 előtti évekre is.

A hivatal belső lapja kommunikációs csatornává lépett elő. A *Szovjetszkij sztatyisiztyik* mellékleteként a tudósítókhoz 1928 márciusában 50 ezer kérdőívet juttattak el. Ezek több mint fele kitöltve visszakérült, melyek közül 4 ezret kétségesnek nyilvánítottak. A fennmaradt 25 767 lefedte a parasztgazdaságok 26 százalékát, azaz összesen 4,5 milliót. A feldolgozás a Centroszpirt adataival történő ütköztetéssel történt.

Az Oroszország vidéki térségeire vonatkozó eredmények azt mutatták, hogy a monopolvodka 1927-ben a falvakban elfogyasztott összes szeszest italnak mindössze egynegyedét adta (1,6 millió hektolitert szemben a 40 fokosra átszámított szamogon 4,7 millió hektoliterjével). A szeszest italok egy főre jutó fogyasztása falun alacsonyabb volt (9,3 liter), mint a városokban (13 liter). Mivel a házi főzésű vodka erőssége tájegységenként és portánként nagy változatosságot mutatott, az elemzés merész becsléssel 30 és 40 fokos válfajainak ár-összehasonlításából arra jutott, hogy 40 fokos szamogonra átszámítva a fejenkénti fogyasztás nem is 9,3, hanem csak 7,5 liternek felelt meg. A kincstári vodka értékesítése 1925-től fokozatosan kiszorította a házi készítésű gabonaszeszt, amelyből 1924-ben 10,1 millió hektoliter készült, míg 1927-ben 6,2 millió. A 3,9 millió hektoliteres csökkenés a szamogon házi főzésénél alkalmazott legértékesebb gabonafélék (rozs és búza) felhasználásának 700 ezer tonnás visszaesésével járt.

A városi és a falusi fogyasztás dinamikájának bemutatása a Centroszpirt népességszám szerinti, egy főre számított értékesítési adataira korlátozódik. Ennek megfelelően a városokban 1926/27-ben 6,15, egy évre rá 9,47 liter gabonaszesz kelt el, míg a falvakban 0,98, illetve 1,97 liter – mindkettő jócskán elmaradt az utolsó békeévben, 1913-ban kimutatott 22,63 literes városi és 6,51 literes falusi értékesítési adatoktól. A kiadvány a továbbiakban térképpel illusztrálva részletesen ismerteti az egy főre jutó alkoholfogyasztás területi alakulását: a területek között az élen a gabonatermelő csernozjom vidékek állnak (megjegyezve, hogy a magas fogyasztású területek 1913-ban nem ezzel tűntek ki, vagyis a növekmény a szamogon készítésére vezethető vissza), míg az utolsó helyet a volgamenti németek autonóm köztársasága foglalja el. Az áttekintés

kombinációs táblákkal próbálja feltárni az italárusító helyek és a települések közötti távolság összefüggéseit a fogyasztással, de az eredmények alapján hihetetlenül tarka kép bontakozik ki. Például az egyik megállapítás szerint a bortermelő Krím félszigeten a teljes égetettszesz-fogyasztás az italméréssel rendelkező településekre esik.

A kiadvány utolsó fejezete a statisztikai tudósítók témával kapcsolatos észrevételeit, véleményeit gyűjti egybe. Egy munkatárs a Távolság-Keletről azt írja, hogy náluk nincs italmérés, de vannak bögreárdák, ahol özvegyek árulják a szeszt, amit a lakosság fedez, máskülönben társadalmi költségen kellene őket eltartani; a moszkvai kormányzóság egyik tudósítója pedig arról tájékoztat, hogy a szamogon főzését kizsorítja a zugmérés: településén a gazdaságok 25 százaléka foglalkozik a kincstári vodka titkos értékesítésével.

„El a butykossal a szocializmus útjából!”

A szovjet KSH felvételére a Népbiztosok Tanácsa adott utasítást – áll a vidéki szeszfogyasztást elemző áttekintés 1929-ben írott bevezetőjében. Az érdeklődés részben a népgazdasági tervezést meghatározó gabonamérlegek bizonytalanságainak volt köszönhető (Holka [2016a]). A szamogon készítése miatti országos gabonaveszteségeket a korszak mai kutatói is ennek a kiadványnak az adatai alapján becsülik, nem vitatva azt az adatát, miszerint 1927/28-ban veszteségként 33,7 millió métermázsa gabonát könyveltek el, amelyből a házi vodkára 20 millió métermázsa jutott (miközben a betakarított teljes, 728,9 millió métermázsa termésből kivitelre például 4,59 milliót, ipari felhasználásra és a hadsereg ellátására 11,30 milliót fordítottak) (Nyefjodov [2013]). Az öt évvel korábbi időszakra vonatkozó számítás, azaz Csetirkin Centroszpirt-adatokra támaszkodó becslése [1924] a népgazdaság szamogonkészítésből származó gabonaveszteségeit mintegy 6,6 millió métermázsaiban adja meg.

A statisztikai hivatal eredményeit a párt által éppen támogatott józansági mozgalom is várta. Bár egyik önkéntesét Szibériában „lehurrogták” egy falugyűlésen, amikor meghirdette saját jelszavát: „El a butykossal a szocializmus útjából!” (Seksejev [2016]), máshol, főleg a városokban tüntetések (köztük asszonyok, gyermekek felvonulásai) követelték a szeszfogyasztás korlátozását. A párt alkoholpolitikai vargabetűi következtében a józansági mozgalom 1926-tól felívelő szakaszát élte. 1926-ban a Szociálhigiénia Állami Intézetét bízták meg az alkoholizmus kérdéseinek kutatásával; egyik új munkatársa, E. I. Dejcsmán (1889–1967) egy moszkvai kísérleti iskola 300 tanulójának felmérésével kiderítette, hogy a megkérdezetteknek csak

11,8 százaléka nem ismeri az alkohol ízét, 10 százaléuk viszont naponta iszik is. Az intézet 1928-ban kezdeményezte egy társaság létrehozását, amely nevében viselte az alkohol elleni küzdelmet, és követőkre talált: 1929-ben már 200 városban körülbelül 250 ezer tag csatlakozott hozzá. A párt az országos szövetség élére *Ju. Larint*, a hadikommunizmus egyik anyagelosztási felelősét állította. Ezt követően sorra jelentek meg az alkoholizmussal kapcsolatos kiadványok. *Behtyerev*¹⁸, *Voronov*, majd *Dejcsman*, *Larin* is publikált tartalmas munkákat egészen az 1930-as évek elejéig. Közülük *Voronov* azért bírálta [1930] a tudósítók beszámolóira támaszkodó statisztikai kiadványt, mert szerinte az azok által beküldött becslések megbízhatatlanok voltak, és a publikáció összeállítói figyelmen kívül hagyták a parasztok városi fogyasztásait (ami torzíthatta a fogyasztási adatokat). Ellenérveit gyengítette, hogy dolgozatában saját megfigyeléseit vonultatta fel, és a háztartások költségvetési felvételeiből származó számokat idézett.

A politika azonban rövidesen éles fordulatot vett: egyszer csak pártellenesnek nyilvánította az antialkoholisták kezdeményezését, hiába szerepelt 1929-ben az alkoholizmus elleni fellépés is az első ötéves terv egészségügyi fejezetében. A szövetséget 1930-ban felszámolták, tevékenységét 1932-ben összevonták az ateistákéval; *Dejcsmant* meghurcolták alkoholelles beadványa miatt, a politikából száműzött *Larin* pedig ugyanebben az esztendőben tüdőgyulladásban elhunyt. Az alkoholfogyasztásra vonatkozó statisztikai munkákat évtizedekre felfüggesztették. Nem így a monopolvodka gyártását: Oroszországban a vodka forradalom utáni monopóliuma még 67 évet „élt meg” az 1992-es megszüntetéséig.

A párt által irányított alkoholelles kampányok mégis fel-feléledtek. A Szovjetunió fennállása alatt még három ilyen akcióra került sor: 1958-ban, 1972-ben, végül az 1985 utáni időszakban. Az alkoholfogyasztás társadalmi vonatkozásainak 1960-as években újraindult feltárásához a kezdőlökést egy *Sz. G. Sztrumilin* által is nagyra becsült, önerőből lett oreli szociológusnak, *I. A. Krasznonoszovnak* (1923–1999) a párt- és állami vezetőkhöz is eljuttatott kézírata [1969] adta: Ösvény a józanságba – mi hát a teendő?

Irodalom

ALDRICH, J. [2011]: Mathematics in the London/Royal Statistical Society 1834–1934. *Journ@l Electronique d’Histoire des Probabilités et de la Statistique*. Vol. 6. No. 1. <http://www.jehps.net/juin2010/Aldrich.pdf>

¹⁸ *V. M. Behtyerev* (1857–1927) idegkutató és pszichológus, az első idegtudományi laboratórium és az első pszichoneurológiai intézet alapítója Oroszországban; a Bechterew-kór, valamint egy sor reflex névadója (így *I. P. Pavlov* vetélytársa). Az alkohol hatását 1885-től kezdve vizsgálta, 1912-ben ennek érdekében kísérleti klinikai részleget alapított, és egy módszert dolgozott ki az alkoholbetegek gyógyítására.

- JAROSZLAVSZKII, JE. M. – SZAHAROVA, (n. a.) – KOROTKOV, (n. a.) (red.) [1925]: *O borbe sz naszlegyjem proslogo. Pjansztvo i religioznije predraszszudki szregyi cslenov partyiji.* Centralaja kontrolnaja komiszsziya. Roszszijszkaja kommuniszticeszkaja partija (bolsevikov). Moszkva.
- KRASZNONOSZOV, I. A. [1969]: Tropinka v trezvoszty. Sto zse gyelaty sz pjansztvom? *Ejforija.* No. 11. Sztr. 6.
- KSZNSZ (KOMISZSZIJA SZOVJETA NARODNIH KOMISZSZAROV SZOJUZA SZSZR) [1929]: *Tyazseszty oblozszenyija v SzSzSZR (Szocialnij szosztav, dohodi i nalogovije platyezsi naszelenyija Szozuja SzSZR v 1924/25, 1925/26 i 1926/27 godah).* Doklad po izucsenyiju tyazsesztyi oblozszenyija naszelenyija Szozuja. Goszudarsztvennoje finanszvoje izgatylsztyvo Szozuja SzSZR. Moszkva.
- KURUKIN, I. V. [2007]: *Povszednyevnaja zszizny ruszszkovo kabaka ot Ivana Groznovo do Borisza Jelcina.* Molodaja gvargyija. Moszkva. <https://www.litmir.me/bd/?b=145545>
- LARIN, JU. [1929]: *Alkoholizm i szocializm.* Goszudarsztvennoje izdatelsztvo i obszesztyvo borbi sz alkoholizmom. Moszkva. http://www.alcdata.narod.ru/Larin_Soc_1929/Larin_alkogolizm_i_socializm_1929.pdf
- LITVAK, K. B. [1992]: Szamogonovarenyije i potrebljenyije alkoholja v roszszijszkaj gyerevnye 1920-ih godov. *Oteszesztyennaja isztorija.* No. 4. Sztr. 65–83. <https://megapredmet.ru/2-4385.html>
- MIHEJEV, V. [1929]: Potrebljenyije alkoholja rabocsimi i szluzsascsimi g. Moszkvi. *Planovoj hozjasztvo.* No. 6. Sztr. 289–317.
- MJASZODOV, B. A. [2014]: Sz. A. Pervusin – ekonomiszt, statyisztyik, szociolog. *Mir novoj ekonomiki.* No. 1. Sztr. 48–56. <https://cyberleninka.ru/article/v/s-a-pervushin-ekonomist-statistik-sotsiolog>
- NYEFJODOV, SZ. A. [2013]: O hlebofurazsnih balanszah 1920–1930 gg. *Novejsaja isztorija Roszsziiji.* No. 1. Sztr. 148–163. <https://www.docme.ru/download/1618104>
- PAVLJUCSEKOV, SZ. A. [2004]: Alkoholnoje plamja revoluciji. In: *Akszenov, V. B.* (red.): *Veszeliye Ruszi. XX vek.* Probel-2000. Moszkva. <https://www.litmir.me/bd/?b=274540>
- PERVUSIN, SZ. A. [1909]: *Vlijanyije uroszajev v szvjazi sz drugimi ekonomicseskimi faktorami na poterbljenyije szpirtnih napitkov v Roszsziiji.* Tipografija Imperatorszkogo Moszkovszkogo Universzityeta. Moszkva.
- PERVUSIN, SZ. A. [1911]: Ocserki po tyeoriji maszszovogo alkoholizma. *Zszurnal obszesztyva ruszszkih vracsej v pamjaty N. I. Pirogova.* No. 9. Sztr. 45–80.
- PRAVDA [1926]: 16 janvarja. (Nincs további adat.)
- SEKSEJEV, A. P. [2016]: Szamogonovarenyije, potrebljenyije alkoholja i borba sz nyimi v jenyiszejszkaj gyerevnye (1917–1930), csaszty 2. *Izvesztyija laboratorii gyerevnyih tyehnologij.* No. 4. Sztr. 82–97.
- SZLUCKII, JE. JE. [1912]: *Teorija korreljaciji i elementi izucsenyija o krivih raszpregylenyijah.* Izgatylsztyvo Kijevszkovo Kommerceszkovo Insztituta. Kijev.
- SZOLOMON, G. A. [1995]: *Szregyi kraszni vozgyej.* Szovremenynyik. Moszkva.
- SZTALIN, J. V. [1954]: *Polnoje szobranyje szocsinyenyij.* Tom 10. Goszpolitizdat. Moszkva. Sztr. 232–233. <http://bolshevick.org/teoriya-i-praktika-bolshevizma/stalin/10.pdf>

- VINOGRADOVA, M. M. [1916]: *Potrebljenyje vodki v Roszsziji i uroszaj*. Petrogradskij Politiceszkij Insztitut. Petrograd. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/36681-vinogradova-m-m-potreblenie-vodki-v-rossii-i-urozhay-pg-1916-trudy-studentov-ekonomicheskogo-otdeleniya-petrogradskogo-politehnicheskogo-instituta-imperatora-petra-velikogo-17#mode/inspect/page/5/zoom/8>
- VITTE, SZ. JU. [1923]: *Vospominanyija. Gyetsztvo, carsztvovanyija Alekszandra II i Alekszandra III (1849–1894)*. Knygoizdatyelsztvo Slovo. Berlin.
- VORONOV, D. N. [1930]: *Alkohol v szovremennom bitu*. Goszizdat. Moszkva, Leningrad.
- VORONOV, D. N. [1916]: *Zsizny gyerevnyi v dnyi trezvosztyi*. Goszudarsztvennaja Tipografija. Petrograd. <http://elib.shpl.ru/nodes/17840>
- YULE, U. [1911]: *An Introduction to the Theory of Statistics*. Charles Griffin and Company Limited. London. <https://archive.org/details/anintroductiont01yulegoog/page/n8>